

Слободан Петровић

СОКРАТОВА ЕТИКА И ТЕОГНОСИЈА

„Истражујте писма, јер сматрате да у њима имате живот вечни; и она сведоче за мене” (Јов. 5, 39).

Још у доба цветања Атине са њеном полетном трговином осећала се нека као предвулканска тутњава која је започела још у Перикловом „златном веку”, у време када су ницале разноврсне философске школе тако да ни духовни живот грађана није могао да остане у границама старих схватања. И религија је добила нови смисао са појавом нејасних слутњи Пиндара и Есхила о животу после смрти, о душама које бораве међу звездама као Дантеови изабраници у зрацима вечности. Зачела је сумња у егзистенцију мноштва богова, јер је сурови подсмех једних довео у заблуду друге па су увидели да жртве принете позлаћеним божанским киповима не мењају ток живота којим су владале још само навике. Многобожачка религија се развејава узимајући вид мистерија, као што су биле, на пример, елеусинске тајне. Друга струја кретала се рационалнијим путем из кога ће се изродити хеленски пантеизам философа Талеса и Анаксагорина јединство супротности. Али је већ Хераклит наговестио борбу тих супротности и вечни ток бесконачне материје која се премешта по одређеним унутрашњим законима. Пармениду је преостало само још да негира свет и прогласи га привидом, јер сматра да чула обмањују, као што је нагласио и философ Зенон. Али се са овим није сложио славни Демокрит који сматра да у свету постоји само механичко кретање сићушних, невидљивих материјалних честица — атома који образују све видљиве облике предмета.

Док су хеленски мислиоци водили битку на пољу упознавања света, у народу се рађала сумња уопште у све постојеће вредности и тако је скептицизам изнедрен из неуспелог покушаја да се одгонетну тајне света помоћу материје и атома. А тада је један скроман човек огрнут тогом и босоног имао храбрости да исповеди оно што је осећао дубоко у својој души: веру у једнога Бога. Био је то СОКРАТ (469 — 399 год. пре Христа) син вајара Софрониска и мајке Фенарете по занимању бабице. Сократ је цењен као врло образован човек и доиста је био једна од најмаркантнијих личности у хеленској философији. Поучавао је омладину да постоји нешто далеко достојније за проучавање него што су дрвеће и камење, нешто што превазилази и саме звезде, а то је људски дух.

Упознати себе самога, то је прво Сократово руководеће начело на путу откривања истине кроз самоупознавање, када се човек окреће своме бићу и у свом духу налази основе за своју религију и свој морал. Дакле, у антрополошком смислу Сократ је тежиште философског интересовања пренео са природе на човека и поставио га у центар философског проучавања.

Сократ је указао и на један нови идеал коме треба искрено тежити: неговање моралних врлина скромности, трезвености, умерености, правичности, храбрости итд. Истовремено то су биле и његове личне врлине које су, заслугом његове воље, прешле у навику, у праксу његовог живота, па је сâм могао да постане учитељ врлина, пошто се врлине могу да стекну учењем и постижу се знањем, док је корен људских порока у незнању шта је добро, у непоседовању позитивних моралних особина. А људи не могу радити праведно ако не знају шта је праведност. Дакле, прво треба сазнати истину да би право знање постало врлина. Али шта то треба сазнати? Треба разумети шта нека појава стварно јесте, шта она у суштини представља и како се може најподесније дефинисати. На пример у врлине доброг грађанина уобраја се нечија намера да помогне свој град и да брани свој завичај. Добар је грађанин, очигледно, онај ко помаже својој отаџбини. Тако Сократ одређује све појмове и баш у дефинисању појмова је његов особити допринос развоју философије. А како је он то чинио? Сократ је кроз разговор својом индуктивном (епагошком) методом „духовног порабања“ покушао да открије истину у човеку, али је захтевао и да се свако откриће провери и испита. То је друго правило Сократове мудрости и зато је Монтењ право рекао: да је Сократ скинуо с неба људску мудрост и дао је човеку коме она највише треба. И још више од тога. Сократ захтева духовно и морално самоусавршавање и свесно изграђивање сопствене душе, те каже: „А није те стид што се стараш за благо како ћеш га што више нагомилати, и за славу, и за част, а за памет, и за истину, и за душу, да буде што боља за то се не стараш и ни мало не хајеш” (Платон: **Одбрана Сократова**, у преводу др М. Бурића, Београд, 1959). Самоусавршавање води највишем добру, приводи блаженству као апсолутном и трајном задовољству. А тек позитивно етичко деловање остварује непролазну срећу, па је зато боље чак и неправду трпети него је чинити.

Сократ, тај велики просветитељ атинских грађана, био је први мислилац који од морала ствара науку са задатком да пружи јасна правила за понашање људи у друштву, с тим да та правила важе за све људе и за сва времена. Овај етички идеализам прожет је неком врстом ирационализма, јер се позива на сопствени унутрашњи божански глас (δαίμονιον) који ће најпоузданије одредити пут најчистијег деловања. Ето, две хиљаде година пре Декарта Сократ је истакао да нема срамотнијег незнања него што је држати за истину оно што се не зна и да нема веће среће него ослободити се заблуда.

Стари атински мудрац испитује шта је добро, праведно и корисно за човека и друштво. Или у смислу: добро као сврха света и појединца, како каже Хегел (**Историја философије**, књ. II, Београд, 1964.). Сократ послушкује глас свога духа и долази до нове етике и нове вере. Ако је религија извештај поглед на свет, а она то несумњиво и јесте, онда је немогуће одвајати морал од религије. Искрена вера

даје правичан морал. То је аксиом кога потврђује историја и философије и религије. Практично пак, религија увек даје јаче и узвишене мотиве за морални живот него што то може да учини и најмудрија философија. Јер, ако је философија теистичка, као што је била Сократова, онда се Бог не може ни замислити без моралне сфере људског деловања, па ни морал откинути од религије. Морална свест и религиозна осећања увек звуче као симфонија живота. И Сократ није имао намеру да заснује морал без икаква обзира на Бога и да учини један неприродан корак на путу тражења у области етике. Јер морал религије не сме се схватити механички па мислити да религија може човека да примора да буде честит. Моралност је у крајњој линији увек ствар слободне човечије одлуке и личног подвига. Ту је и по природи ствари, а и по психологији, искључена, свака механичка нужност. Зато кажемо да религија силно побуђује човека на моралност, али га не приморава. Обавезује га и подстиче, али њено дејство не почива на механичкој каузалности. У области морала човеку је остављена могућност да буде слободан. Отуда има религиозних грешника и атеиста са позитивним деловањем.

Са Сократовим учењем о моралу грчки дух открива нови свет. Његова је етика заснована на вери у једнога Бога кога свет може да сагледа кроз Његова дела, па се њему свесрдно предаје речима: „Живим у бескрајној сиротињи ради тога служења Богу” (**Одбрана Сократова**, гл. IX). Зато је Сократ и оптужен да не верује у богове у које верује држава, него да уводи друга, нова божанства и квари омладину. Оптужени се бранио да само послуша божански глас у себи, који му каже да је свет творевина једнога Бога. „Међутим, Богу није било довољно што се постарао само за тело, него је, што је баш најважније, усадио човеку и веома способну душу”. И даље: „Драги мој, схвати да и твој ум управља твојим телом како хоћеш. Стога треба сматрати да и васељенски ум све удешава онако како је њему мило, а не тако да твоје око може видети преко много стадија, а Божје око не може видети све заједно, али да твоја душа може мислити и на оно што је у Египту и на Сицилији, а ум Божји да се не би могао старати за све заједно” (Ксенофонт: **Успомене о Сократу**, у преводу др М. Бурића Београд, 1964.).

Од поменутих Ксенофонових **Успомена о Сократу** и Платонова дела **Одбрана Сократова**, за теогносију је далеко значајније Платоново дело **Федон или о души** (Београд, 1959.), па ћемо сада погледати нека значајна поглавља.

Пошто је Сократ суђен и осуђен, чекајући извршење смртне казне, бавио се песништвом, па је „испевао најпре химну Богу, коме је ова слава била намењена” (гл. IV), јер „ми људи чинимо један део блага Божјега” (VI). И ту, на корак пред вечношћу, Сократ разговара са својим ученицима о смрти. Сократ се труди да убеди своје искрене пријатеље да се „човек који је свој живот одиста провео у философији с пуним правом не боји страха кад има да мре, и да живи у доброј нади да ће на оном свету, по смрти, учествовати у највећим добрима” (VIII). Стога умни људи не беже од смрти, јер је она „ништа друго него растанак душе с телом” (IX) и ради тога „философ се труди да своју душу што је могућно више ослобађа од везе с телом, далеко више него ли остали људи” (IX). Ево још један разлог више да

се љубитељи мудрости и истине не треба смрти да плаше: „И тако, чисти и ослобођени свега безумља телеснога, бићемо, као што је прилика, заједно са другим чистотама и сазнаћемо сами по себи све што је по себи чисто и јасно; а то је зацело истина” (XI). Зато би била права недоследност ако би се философи бојали смрти, јер „од свих људи њима је смрт најмање страшна”, јер они тврдо верују „да се нигде на другом месту неће намерити на чисто сазнање него онде” (XII). А религија, као пут очишћења душе од тела, приближује човека Богу.

За људе који верују поуздано у живот после смрти, умирање је радосно, а за оне који се колебају даћемо Сократове доказе о бесмртности душе. Свој први доказ Сократ изводи из чињенице да све има своју супротност и да једно прелази у друго: јава у сан, а живот у смрт. „Него доиста има и оживљавања и рађања живих од мртвих, и душе мртвих постоје” (XVII). Други доказ Сократ изводи из веровања у преегзистенцију душе и каже: „Јер, ако је душа већ постојала раније а при своме полагању у живот и при своме постојању не може долазити ни из чега другог него из смрти и мртвога стања, онда је нужно да она и после смрти постоји, кад већ треба да се поново рађа” (XXIII). За трећи доказ аргумент узима из претпоставке да пропада и да се распада само оно што је сложено, а како је људска душа као „свака од тих ствари што постоје сама по себи просто биће, не остаје ли она свагда у истом и једнаком стању не допуштајући никада нигде на себи никако никакву промену” (XXV). Док је у телу душа се налази под спољашњим утицајима, мучи се и колеба, а када се ослободи тела, душа је чиста, једноставна и „ослобађа се лутања . . . остаје себи једнака” (XXVII) и тада душа личи на свог творца, на божанско и следује ово: „Ономе што је божанско и бесмртно, и умно, и просто, и нерастављиво, и што свагда остаје себи једнако, најсличнија је душа, а ономе што је људско и смртно, и неумно, многоврсно, и распадљиво, и то нигде не остаје себи једнако, најсличније је, опет, тело” (XXVIII).

А каква је судбина душе после смрти тела? Ако је душа праведника, она одлази „ономе што је невидљиво, божанско и бесмртно, умно, где може, по доласку да живи блаженим животом, ослобођена лутања, и безумља, и страха, и дивљих страсти, и осталог зла људскога” (XXIX). А грешне душе не могу да се лако откаче и отарасе свега што је материјално и телесно, него се врзмају „око споменика и гробова” (XXX) те се виде као авети који тумарају, „јер трпе казну за свој ранији живот који је грешан био” (XXX). Сократ сматра да су грешници толико везани за овај свет, да душе похотљиваца улазе у тело новорођеног магарета, а властољупци у тело вукова (XXXI). У царство Божје може да уђе само чиста и мудра душа, или „они који ваљано негују философију уздржавајући се од свих телесних пожуда, и остају постојани и не предају им се” (XXXII).

Четврти доказ Сократов је: да душа заповеда телу „тима што зауздава осећања . . . сад с претњама, сад опет с опоменама, разговарајући се с њима као нечим сасвим другим него што је она сама” (XLIII). У петом доказу на питање: Шта треба да уђе у тело да оно живи? Сократ одговара: Душа! „Што душа, дакле, заузме, томе она увек доноси живот” (LIV). Супротно животу је смрт, али је душа

неће примити, јер супротно не прима супротно. Дакле, оно што смрт не прима, то је бесмртно. „Ако је бесмртно у исти мах и неуништиво, онда душа не може пропадати кад јој смрт приступи” (LV). „Радн тога, дакле, не треба за своју душу да се боји онај који се у своме животу одрекао телесних задовољстава и украшавања тела као нечега што је страно и што, по његову уверењу, од зла прави још горе зло, а предао се задовољствима која долазе од сазнавања и украсио своју душу не украсом који је њој туђ него украсом који њој нарочито припада: трезвеношћу, и праведношћу, и храброшћу, и слободом, и истином, тако он очекује свој полазак у Хад, спреман да пође кад га судбина позове” (LXIII).

Судбина морално и интелектуално уздигнуте личности, која је искрено презирала владавину гомиле, али је исто толико дубоко мрзела и власт тридесеторице тирана, судбина духовног вође аристократске омладине била је решена победом демократске странке, јер је за општи пораз Атине у Пелопонеском рату требало пронаћи и одређеног кривца. Атински грађани су били склони да га открију у проповеднику нових идеала, у Сократу. За осуду на смрт да испије пехар отрова од кукуте данас цео свет зна по речима Платона, Ксенофонта и Аристотела, али човечанство треба да увиди и то: тешко ономе ко покуша да људе научи нечем брже него што су они постали способни за тај наук. Сократ је био свестан ове неумитности и са својих доста година живота сигурно је сматрао да је за философију довољно дуго постојао и да је већ време да за њу и умре. Јер за њега вечита тежња ка мудрости или философија није била само одређена духовна активност, него јасно начело живота, принцип свесног деловања и смиреног умирања. Ако је смрт сеоба, онда душа одлази на друго место да настави разговор са Хомером, Хесиодом и другима о стварима неба и земље, о добру и истини (**Одбрана Сократова**, гл. XXXII). И Сократ је спреман да умре, јер је тако захтевао закон његовог родног града — државе и он га није хтео прекршити рекавши: „Ја вас, грађани атински, поздрављам и веома ценим, али ћу се више покоровати Богу него ли вама . . . (**Одбрана Сократова**, гл. XVII). Смрт Сократова доказује само његову доследност, али не обавезује и на то да се човек мора повиновати и неправедним осудама. Апостол Павле био је у сличној ситуацији у Дамаску кад га краљ Арета хтеде неправедно погубити. Његови ученици су га ноћи спустили у котарици преко градских зидина и спасли смрти.

Др Милош Ђурић је нашао неких сличности између Сократа и Христа у томе што су обојица били кротки у срцима, нису волели лажне мудраце и не написаше никакве књиге, већ су се живом речју обраћали уму и срцима људи. Сократ и Христос сматрају да се друштвени поредак може да измени бољим односом сваког појединца према свом ближњем и обраћају се унутрашњем животу човека. И један и други све што чине чине у име више силе која их је послала. Имају обојица по дванаест оданих следбеника. Оптужени за своје учење морали су да страдају да би победили и умиру озарени спокојством вечности (**Историја хеленске етике**, Београд, 1961.).

И док је Исус Христос умирао опраштајући својим мучитељима, Сократ је тешио своје пријатеље говорећи им да ће они сахранити само његово тело, јер смрт неће уништити и његову душу. Како

величанствено звуче последње речи Сократове: „Али већ је време да одлазим — ја у смрт, а ви у живот. А ко од нас иде ка бољем спасењу, то нико не зна осим Бог” (Одбрана Сократова, гл. XXXIII).

Summary

Slobodan Petrović

SOCRATES' ETHICS AND THEOGNOSIS

Socrates transferred the focus of philosophical investigation from the Kosmos (Nature) to man and social life. He gathered around himself the aristocratic youth, which he initiated into the monotheistic faith. Doing that he provoked suspicion of the Athenian democracy. By his »dialogical« method he would lead the one with whom he was talking to discover the truth, which he bears in himself. He believed that the man would realize the good by the very fact of knowing it, because the virtue is knowledge. However, man is free in his acting, to serve God or Devil, to be virtuous or sinful.

At the treshold of Eternity, in the conversation with his pupils, Socrates discloses his proofs of the immortality of the soul by concluding that the lovers of wisdom should not fear Death, because »we, men, constitute a part of God's treasury«, as Socrates said. He gave up his spirit believing in the One for the sake of Whom he lived in the utter poverty.

Др Радмило Вучић

УЗГРЕДИЦЕ

Победа над собом необјашњива је као биолошка појава. Чим се каже та реч говори се о победи вредности над нагоном. Међусобна борба нагона, и ако се заврши победом једних над другим, још не значи победу над собом. У овој борби увек вредносно, идејно одређено, побеђује биолошко и а-вредносно.

Није лако свуда око себе, у природи и нарочито у људима, видети зло, пакост, злобу, јер је за то потребно носити их све у себи бар у најмањој мери. Не само то, већ тежити снажно добру, идејном, племенитом значи не моћи се стално освртати према поменутих негативностима.

И наивни могу каткад да буду велики: кад поред свих огрешења о објективност налазе у свакоме ближњем добро и племенито, макар било и незнатно. То су оне благородне природе које не виде да то јесу, и баш тиме се уздижу изнад онога који је окренут само себи и своме Ја.

Нагон за важењем, пропуштен кроз призму морално не много развијене личности, налази путеве причињавања зла другоме да би се активирао.

Велики у вери ускладе процес одбацивања датих вредности са процесом остваривања надискуствених. Зато њима одрицање од првих не пада тешко; оно је доказ и мерило њиховог стваралаштва.

Аскезу не разумемо док је схватамо као оно што је у њој споредно, као поништавање животних вредности. Кад схватимо њену суштину, која је у окретању надживотним вредностима, онда видимо унутрашњу везу између тога двога: окретања од датог ка задатоме. Тако тек признајемо аскезу, чак се и дивимо великима у њој.

Доживљај бесконачности нуминознога доноси са собом да уколико му приступамо с које било стране — кроз истину у науци, ле-

поту у уметности, доброту у моралу, светост у религији — освешћујемо сву његову неописивост. Тада нам окретање од свега емпирискога не пада као бол, патња, граница, већ само као невиност природе и безазленост законитости у њој.

*

У свим областима рада има људи који се истакну више оштрим језиком него делом. Они безочно свакоме указују на грешке, и то у име лажне објективности. Тако се сваки чува да их се дотакне. Зато они праве добру каријеру, али кад умру обично од њиховог рада остаје само прах.

*

Постарао се Творац о човеку, поред свих граница које је поставио испред његових тежњи. Начинио је да уколико теже остварује свој идеал утолико више ужива већ у раду, а трајно у остварењу.

*

Било је често претеривања код хришћанских и индуских мислилаца кад су греховност уздизали до главног стуба морала. Јер нема сумње да се без доживљаја греха може изградити живот усклађен са свима идејним захтевима. У таквом случају морамо се обратити утицају одозго, ономе који се „стара о свакој души“.

*

Привидан неред у природи знак је граница нашега ума, који не може увек да продре до покретачких снага развоја, а које носе већ постојећи ред у њој. Без усклађених функција, без усмерености промена не може се замислити стварност која је свет а не хаос.

С друге стране, наш ум има само апстрактну мисао о хаосу. Он га не може да замисли конкретно. Оформљавање је његова прва функција. Кант је у томе наслутио половину истине.

*

Смирење постиже једино људски дух, и то учешћем у Нуминозном. Без обзира да ли то постиже сам својом моћи или помоћу одозго, човек остварује у себи „део“ Нумена, чиме наткриљује вечни немир датога у себи и око себе.

*

Мистик представља тип најапстрактнијег мислиоца. Он се окреће најдубљим тајнама Бића, и осећа сву немогућност њиховог коначног откривања. После њега долази логичар, мислилац који се задовољава у унутрашње непротивречним решењима. Најзад, трећи је посматрач природе; кад он нађе некој појави претходну сматра да ју је довољно објаснио и задовољава се. Јасно је да је први најчешће ближи истини него друга двојица. Разуме се по себи: уколико није фантаста.

*

Међу главне доказе за оправдање диктатуре и терора спада тврђење да би се без тога створио хаос. Диктатори на тај начин признају само себи способност да држе ред. Они такође само себи признају исправне побуде, док их свима другима поричу.

Лично искуство онога у коме добро обично влада над злим побудама утврђује његову веру да се то исто догађа и у другоме.

**
*

Кантов категорички императив ставља нас пред питање односа мисао-мотив. Да ли максима ниче из поступка или га покреће? У оба случаја не решава се питање односа максима-врховни морални закон. Шта чему претходи; управо шта је покретач? Да ли максима позива на конзеквентну мисаону обраду и уливање себе у систем моралних идеала, или је обрatan случај: да се дедукцијом добија из врховног моралног закона? Јер Кант каже: „... да максима твога понашања м о ж е да постане ...”

**
*

Опасност обескрвљења религије може да дође и из саме теологије. То бива кад логика прерасте доживљај, кад интелект превазиђе искуство. Тада ученост баца у засенак богатство доживљаја. Није чак искључено да се религиозно као такво посматра са висина као недоучено. Круна дрвета презире свој корен.

При томе се заборавља да се доживљај не може да замени знањем и логичком игром. Отуда сукоб између мистика и теолога с једне стране, теолога и понеког представника цркве с друге.

Међутим, највећи раскорак долази од политике. Религија са јаком примесом политике довела је до свега онога што би црква најрадије избрисала из своје историје: инквизицију, насилно унијаћење, спаљивање научника и слично.

**
*

Више него која било друга духовна стремљења религиозност представља ону која тражи трајне изворе духа, његове основне снаге и главне путеве и тежње. Из ње се стога најбоље могу тумачити историски путеви народа. Религија народа показује његове битне особине, не само оне које условљавају прелазне фазе и тренутно условљени животни облици. Страни утицаји асимиљују се најбоље у току активности и остваривања, у напорима који наткриљују сваки рад за данас и овде. Доживљај Надискуственога најсигурнији је млин који не само да право зрно меље, већ и уродицу одбацује. Зато се о карактеру једног народа не може говорити док се не пође од његове религије.

**
*

Закон каузалитета важи за нас као природна бића, дакле и за добар део душевних појава. Закон важења вредности одређује вољу, хтеће, поступак с погледом на њих. Они су често у сукобу; побеђује јачи. Прожети јаком идејном тежњом можемо ипак бити сигурни да ће победити ово друго.

**
*

Нема значајних доживљавања без онога које иде до корена душе, у коме леже недиференциране снаге, могућности, побуде, где је личност колико религиозна толико и морална, уметничка, мисаона у ужем смислу. Првобитно нисмо издвојени од Праизвора. Отуда немерљива снага тежње да му се вратимо.

Ни најоштријем истраживачком духу није лако сналажење пред сплетом општега и појединачнога у појави, промени, ствари. Један огледни зец носи у себи цео сплет особина своје врсте, органскога, целу историју развоја живота, најзад и васионе. Једино ограничавање погледа на појединост отвара пут ка општем. Али ту се јавља индивидуа као проблем. Једно и непоновљиво неприступачно је научној методи.

Још већа загонетка је у човеку. Опште и индивидуално тако су у њему спојени да се не могу одвајати. Долази још питање: чему од тога двога признати вредност?

Пред каквом се тек тајном нађе мисао кад се упути Творцу? Једност, првобитност, изворност, светост — зар је чудно што ум застане и скрушено се обрати за његово самосаопштење?

**
*

Продор у суштину туђе личности представља стваралачки акт. То није само констатовање чињенице, то је њено разумевање; то је корак даље од тачног посматрања. Ако ту има нечега од коришћења нашег тумачења помоћу свођења на претходну појаву, које је постало навика научне свести, стечене посматрањем природе, онда тиме допиремо само до појавног дела душе, док нам остаје изван домашаја њена суштина. Свака веза ове са светом вредности остаје нам недокучива. Право разумевања могућно је стваралачком акту јер претпоставља доживљавање света вредности истовремено са његовим додиром са светом појава.

Зато Берђајев може да каже: „Тајна сваке индивидуалности може се дознати једино љубављу, пошто у индивидуалности увек постоји нешто што се потпуно, до последње дубине, не може докучити”.

Значи да повлачење на један свеобухватни стваралачки принцип, љубав, омогућава продор у ону област посматране индивидуалности, која чини и њену основу. Свако пуно упознавање је, дакле, сусрет у љубави.

Овде се намеће још један закључак: заблуда у упознавању индивидуалности указује на недостатак љубави бар у једном од два члана сазнајног акта, у субјекту сазнања или у ономе који је његов објект.

**
*

Снага подвижника лежи у његовој свељубави. Приступајући сваком бићу без претпоставке зла, без осуда, без личне заинтересованости, он испуњава све захтеве налажења љубави у њему. У шуми медвед долази св. Серафиму Саровском да би добио комад хлеба. Поверење је победило инстинкт страха и непријатељства.

**
*

Самониклост стваралаштва тешко нам је схватљива јер смо навикли да однос узрок-последича тражимо и у духу. Полазимо од себе као ствараоца иако то одговара истини само уколико смо природна бића и подложни законима природе. Међутим, право стваралаштво значи продирање Нумена у наш свет. Сви ствараоци констатују стваралаштво као откривење, као јављање нечега што само ниче непредвидљиво кад, где и како. Свет идеја — истине и лепоте, добра и све-

тости — шири се чим и где се створи за то услов, могућност, погодно тле. Мајстер Екхарт тврди да се Бог н у ж н о јавља у души спремној за то.

Међутим, ми често поступамо тако као да радом присиљавамо нову истину да се јави у нашем уму, као да је њена појава у нама последица узрока који лежи у нама самима. Као да закони логичког мишљења производе истину, док они, уствари, само дају логичку форму ономе што се јавља у свести. Тај моменат, појава истине доживљава се лично-целински, и претходи примању рационалне форме која је уводи у жижу свести.

Отуда је религиозни мислилац ближи правом тумачењу стваралаштва, јер увиђа да оно није рад већ са-радња.